

حان پوموتسكى (حان پوموت)

تۆركمنلرينگ تاريحيندا آييلغانچ بير صاحيپا

روس پاتيشاسى نينگ ۱۹-نجى عاصرينگ
ايكينجى ياريميندا
اورتا آزياتى باسيپ الماغى نينگ تاريحيندان

حيوا يوموتلارى نينگ غيرغينچيليغا اوغراشى
۲۴-۷ جولاي ۱۸۷۳

حودورلان:

آقميرات گورگنلى

Turkmenovedene žurnaly

Nr. ۱۰-۱۱

Aşgabat ۱۹۲۷

گيريش

"آدامزادى خالاص اتمگينگ حايطراسينا تۆركمنلرى يوق اتمك."

حان يوموت

اندامينگى جۆمشۆلديان شئيلاه سۆزباشيلى ماقالانى گۆرنۆكلى تۆركمن ماغاريفچيسى، ايلكىنجى تۆركمن پوبليستى غاراشحان اوغلى يوموت حان يا- دا ۆز دۆورۆنده اتلانديريلشى يالى حان يومودسكى يازبيدير¹. اول اۆزۆنينگ روس باسيبالجيليغىنى، غانحورليغىنى پاش اديان ماقالاسينا سۆزباشى اديپ گۆكديا هۆجۆم ادن روس غوشونلارينيگ شتابينيگ/ قرارگاهينيگ باشتوتانى گنرال گروكووينگ سۆزلرينى آليدير. حوت شول سۆزلرم اورسيت پاتيشاسينيگ تۆركمن حالقى بارادا انسان بيگرنجى سياساتى نينگ اۆزنىنى آچيپ گۆركزيار. حان يومودينگ ماقالاسى گچن عاصرينگ ۲۰-نجى ييللارى نينگ آحيرلاريندا يازليدير، شول واغتلار تۆركمنيستاندا نشير اديليان "توركمنودنى" (تۆركمنيستانى اؤورنيش) ژورناليندا روس ديليند چاپ ديليدير. شوندان بارى بو ماقالا حالق كۆپچۆليگينه يتيرلنوق. اينحا ايلكىنجى گزك شول ماقالانى تۆركمنچا ترجمه اديپ سيزه حۆدۆرلياريس. حان يومودينگ بو ماقالاسىنى سونگرا تاپان صوراتلاريميز بيلن- ده بيزديك. باش صاحيپادا حيوا يوموتلارينا دگيشلى يرلشديرن صوراتيميزى مسكوا چاپ بوليان Rodina ژورنالى نينگ ۲۰۰۶-نجى ييلىنگ ۱۰-نجى سانيندان آلدوق.

آقميرات گۆرگنلى

حان يومودينگ ترجمه حالينى قوشماچا بۆلۆمده يرلشديرديك.¹

گۆڭدپه اورشونا غاتاشان روس گنرالى گروڭدوكوف :

"تۆركمنلر ير شارى نىنگ غارا تگمىلدىر(لكه سىدىر)، انسانىته ايسناتدىر

(بى ابرايلىقدىر)، ادامزادىنگ بو اوتانجا چىداپ گلشینه دىيسنه"

(گنرال- لىتِنانت م.ن . ترنتوف-ىنگ "اورتا آسيانىنگ باسلىپ آلىنىشى نىنگ تارىخى"
اتلى كىتابى نىنگ ۲-نجى جلدى نىنگ ۲۸۰-نجى صاحىپاسىندان آلنان سۆز)

۱۹۲۷-نجى يىلدا اۇنگكى "اورسيت اىمپرياسى نىنگ" پاتىشالىق و بورژواز حاكىمىتى نىنگ بىقىلىپ دارغاماغىنا ۱۰ يىل دولدى. اورسيت اىمپرياسى نىنگ چاغشاماعى بىلن حاقىقاتدا پاتىشا كولونىياسى بولان تۆركمن اىلى، پاتىشانىنگ دىكمه لرى نىنگ "مدنىيتلى" واغشىچىلىقىندان آزاد بولدى و اوز دورموشىنى دۆزماگه گىرىشىدى.

تازە يتىشن نىسلىنىنگ كۆپۆسىنىنگ گچمىشىنگ پاجىغالى واقعالارىندان حابارى- دا يوق. كۆپلر اول دۇورى گۆرمىدىك، دىنگه آز-آوولاق اشدىپدىرلر. شونونگ اۆچىن هم گچمىش بارادا دوغرى دۆشۆنجلرى پاتىشا زامانى نىنگ وجرالىغى نىنگ توخمىنى، مىكروبنى تانىپ آنگىپ، اولارى يوق اتمآگه ياغدايلارى يوق.

شول سبأپلى- ده بىزده هىچ زادى گلشىدىرمان، هىچ زادى ياشىرمان گچمىشى بولوشى -بولوشى يالى بىان اتملىدىرىس. بو گچمىشى بىليان و شونگا داخىللى ماترىياللارى اۇزۆنده ساقلايان هر بىر ادامىنگ بورجودىر. بىز بو مىلى بورجى، پارض اىشى يرينه يتىرمك مىلینه ايرىپ، گۆرنۆشى ساداجا اما مانىسى بويونچا تزارىزمه دگىشلى بىچاق كان زاتلاردان حابار برىان ماترىياللارا اساسلانىپ "بىيك اق پاتىشانىنگ" قشونلارى نىنگ "واغشى حالقلارنىنگ گۆزۆنى آچماق اۆچىن" اورتا آسيانىنگ جۆمۆشینه "مدنىيتى" آراشان زامانىندان گۆررۆنگ آچماقچى بوليارىس.

پاتىشا دۇورىنده مرحمتلى تالانگچىلارنىنگ هم غانحورلارنىنگ تۆركمن ايلىندأكى دن ايشلرى واغشىچىلىقلى پسيحولوگىياسى(روحى، روحيه سى) بارادا بىزىنگ آيتچاق گۆررۆنگلرىمىز انچمه عاصىرلارنىنگ دوامىنداى پاتىشا زىندانلارى نىنگ سۆتملىرى نىنگ غانحورلىقلارى نىنگ و غيرغىنچىلىقلارى نىنگ گالرى ياسى توپلانان بد ايشلرىنگ دىنگه اوجويپسىزجا بولگىدىر. بىزىنگ روس تزارىزمى نىنگ اورتا آسىا آراشان ايبامىندان آلنان كىجه مىثاليمىز دىنگه تۆركمنلرىنگ كىچىنگرأك بىر توپارىنا داخىللىدىر.

روس پاتىشالارى غادىمدان بۇرى باسىپ آماللارا ايرگىنىسىز بىقغىن ادىپ گلپىدىر. بو اىمتىلىش غونگشى يورتلارنىنگ اۆستۆنه چوزماق، كىسكى يرلرى باسىپ آماق و حالقلارى غول اتمك اۆچىن "كراماتلى روسى" كا گۆندو غارا كا گۆنباتارا ايتىرأردى. شونونگ يالى هر بىر چوزوشدا اولار انسان سۆيۆجىلىكلى (هومانىتار) ايدىيالارا و **آلتوريزمه** دولانماغا جان اديارلر. پاتىشا شئيله بىر چىنا برىمسىز يالان سۆزلىأردى و اوز "صادىق راياتلارنى- دا"، "يورپا دۆولتلىرىنى-ده" آداماق آلدياردى ولين سونگاباقا شول ايدىانلارنى حۆكۆمتىنگ اۆزى-

دە اينانىپ باشلادى. اولار اۇزلىرىنى عادالەتتىگە حاطىراسىنا تۆكىنىكسىز اورشلاردا باش غوشماغا "آدامزادى
حالاى اتمك اۆچىن" آدام غانىنى دۇكماغە و اوبالارى اوت برماغە مجبور بوليان گۇرگۈللىر جبر چكىانلر
حۇكمۇندە گۇرۇپ باشلادىلار.

"آزات ادبىجى پاتىشا" آلكساندر II اۇز "بىيك" آتا- بابالارى نىنگ ايشىنى—اورتا آسيانىنگ جۇمۇشىنە
آرالاشماغى دوام تىرىپ، ۱۹-نجى عاصرىنگ ۶۰-نجى يىللارنىدا اۇز صادق حىزمتكارلرئىدىر وپالى
گىراللارنى كاوفمان، چىرىپايوف و بىلكىلرى اورنبورگ طاراپدان داشكندە، حوقندا، سمرقندا، بوچارا و حىوا
ايام شول واغتا چىلى دىزا چۇكرلن قفقاز طاراپدان بولسا گىراللار استولتوف لازاروف (لازاريان -ارمنى. اگ)
تر-گوكاسوف لوماكىن و بىلكىلرى حازار دىنگىزى نىنگ گۇندوغار كىرىنا اىبرىار.

"آزات ادبىجى پاتىشا" بىر واغتىنگ اۇزۇندە گۇنباردان هم گۇندوغاردان اورتا آسيانىنگ داشىنا توپلاردان هم
نايزالاردان حالقا غورماغى نىيت ادنىبار. اول بو حالقا بىلن يرلى اىلاتى سىقاجا سالىپ غايغىرمانى غانلارنى
دۇكندن سونگ اولارى غوللارا، يوردى بولسا پاتىشا كولونىياسىنا اۇيرىمكى يۇرگىنە دۇوبار". "آزات ادبىجى
پاتىشا" اۇزۇنە هىچ بىر زادا بورچلى بولمادىق مىللونلارچا آدمى آزالىقدان ماحروم اتماغە بارىار.

"آزات ادبىجى حۇكۇمدار" مدنىيت و ماغارىف دال-دە غولچىلىق و غىرغىنچىلىق گىبرىار. اونونگ اورتا
آسيانىنگ بايلىقلارئىدىر غادىمى مدنىيتى نىنگ يادىگارلىكلرىنە گۇزى غىزىار، نىسى اوتوغىار. شونونگ اۆچىن-دە
اول آچ-آچان تالانگچىلىغا باش غوشىار. امما مونى باشارماق اۆچىن گۇنباردان "واغشى يورتلارا" "ياغىلىق"
گىبرىان حۇكمۇندە گۇرۇنچك بولىار.

موندان باشغا-دا هىندىستانىنگ تۆكىنىكسىز بايلىقلارى بارادا بارىپ اورتا عاصىرلاردان (۱۴، ۱۵-نجى
عاصىرلار) بارى اروپانى گۇنۇنە غويمان گلن رواياتلار اونى اورتا آسيانىنگ چۇلردىر سۇحرالارنىنگ اۇستى
بىلن تازە تالانگچىلىقلار هم باسىپ آلمالار اۆچىن "مىفلر-دە-حماسە لاردا تارىبى ادىرلن هىندىستانا اىمتىلماغا
مجبور ادىار. يۇنە هىماليا داغلاردان گۇنورتادا بىر چاقدان بارى حاس "مدنىيتلى" باسىبالجىلار—اىنگلىسلر
اورناشىدى. اولار انچمە واغتدان بارى آدمى توپونگ آغىزىنا دانگىپ اتماق بىلن هىندىلرى "مدنىيتلىشىرىپ"
يۇردىلر. اۇنگرأكدن بارى يوردونگ بىلىگىنى سوروپ گلىان اىنگلىسلر تالانگچىلىق بوپونچا باسدىلرىنى
غولايلاشدىرىچاقمى نامە؟ اولار بىلن هىنيز گۇزل هىندىستانا يىتمانكأنگ سۇوشملى بولچاق، اۇزلى-دە "ياراغسىز
نادانلار" دال-دە آدمالارى يوق اتمگىنگ أهلى مدنىيتلى سرىشدىلرىنى اله آلان كم غالماچاق بىرتىجىلار. شونونگ
اۆچىن "كراماتلى اورسىتىنگ" پاتىشالارىنا هىندىستانا بارىان يولدا غالا غورماق، اورناشماق و آخىرقى بۇكۇشە
تايبىارلانماق گرک. بىرتىجىلارنىنگ اىكىسى-دە بىر-بىرىنە بلت بولانسونگلار آرالارنىداق بوشلىقدا دىش دگمدىك
داتلى سۇنگ—اوغانىستانى، اىرانى، پامىرى غوبوپ اىنگ بىيك داغ گریشلىرى بولان هىندوكش ىنگ و
هىمالىانىنگ هرسى بىر طاراپىندا ياتدىلار و حايسىسى نىنگ آماتىنا گلندە بىلكى نىنگ اۇستۇنە توپولپ دۇيت-

مۆيت اتجك پورصادينا غاراشدىلار. پامير داغلارنى نىنگ اۆستۈندىن بو يىرتىجىلارنىڭ كىلە لرى —
دمىرغازىقدان اورسىتىدىن گۆنورتادان بىرىتانىدان گۆزە ايليار. اما بو يىرتىجىلار آيرى توخومدان دال. بىرىتان
پاتىشاسى بىلن اورسىتىنىڭ امپراطورى ياقىن غارىنداش. اولارنىڭ بىرى-بىرىنە غاھارى يوق، دىپلوماتىك و
سۇدا غاتناشىقلارنى يولا غويلان، بىر-بىرىنە مىحمانچىلىقىدا بوليار. اولار اۈز-آرا سۇوشماڭگە تاييار يۇنە مونونگ
سبأى آچلىقدان دال-دە آچگۆزلى لىكدن. اولارنىڭ طبيغاتى، زاندى شئىلە، ايكىسى-دە بايلىق داشاجاق، اۈزلىرىدىن
احيز حالقلارنى باسىپ آجاق.

شونونگ يالى سبألر گۆرأ "بىيك" اورسىت پاتىشاسى اورتا آسيانى باسىپ آليار، اونونگ ايلاتىنى غول اديار
و آنگرىق، گۆنورتا هم گۆندو غارا طاراپ سۇوشماڭگە ايمىليار. پاتىشانىڭ قشونلارنى دمىرغازىقدان و
گۆناتاردان سۇوشىپ گلىپ اورش سرىشدانىنىڭ و تخنىكانىنىڭ آرتىقماچلىغىدىن پيدالانىپ اورتا آسيانىنىڭ
حالقلارنى بويون اگدىريارلر. پاتىشا دۆورۆنىڭ روس تارىخىدا و ادبىياتىدا پاتىشا قشونلارنىنىڭ خاربى
حرىكلرنى واصپ اديليار. نىمروويچ دانچىكو، كارامزىن، ورشچاگىن و بىلە كىلر روس عسگرلرنى حوت ار
ايشىنى بىتىرن تۆركۆستانا هم قفقازا گۆز گۆركزن پأليوانلار دىيىپ آتلاندىريارلار، اولارنىڭ اتمىشنىنى حاقىقات
اۈچىن هم ادامزادىنىڭ باھىدى اۈچىن گۆرش دىيىپ بلنت ايدىيالار روخوندا بىان اديارلر. اولار بادى هوا واطان
سۇيۇجلىگە شئىلە بىر غىزىقبارلار ولين آنكى-دۆشۆنچلى بىلىملى اداملار دىغىنا غارامازدان واقعالاردان باش
آلىپ چىقماغى، حاقىقاتتا گۆز يىتىرگى باشارمايارلار. اولار روس قشونى نىنگ، بو ار ايشىنى بىتىرن
پأليوانلارنىڭ باسىبالجىلىغى نىنگ ماقصادىدىن بى حابار دىغىنا، نىرأ سۆرسىڭ شونگا انگيأندىگىنە، پاتىشانىنىڭ
باشتوتانلىغىدا حالقنىڭ اۆستۈندىن آغالىق سۆريان، دىنگە اۈز باھىتىلرنى آريان كاپىتالىستلرنىڭ-بايارلارنىڭ
بىر توپاغى نىنگ گۆنلىكچىسى حۆكمۆندە اوچورسىز جىبر-جبالارا دۆز گلىپ، سۇوشىاندىگىنە دۆشۆنپ
بىلنوقلار. واصبى ادىرلىپ گۆترگىلنن قشون حۆكمۆتىنىڭ بو يروغىنا كپسىز-گۆررۆنگىسىز تابىين بولوپ اورشا،
باشغا حالقلارنى ازماڭگە بارىاردى، غاھرىمانچىلىقلى ادرمنلىك گۆركزىاردى، آچلىق چكىآردى، هلاك بولياردى.
بو ادرمنلىك قشونا شان-شۆھرات كنىريآردى، غاھرىمانلارنىڭ دۆشۆنە مدال داقىلياردى، اۈلن، مايىپ بولان
عسگرلرنىڭ توزان ماشغالاسىنا بولسا پنىسىيا—بىر بىلدا ۳ مانات ۲۵ كۆپۆك تۆلنىاردى.

*****

حيوا تۆركمەنلەرنى غىران
تۈركۈستاننىڭ ايلكىنجى خاربى گوبىرناتورى روس گنرالنى فون-كاوفمان Fon-Kaufman
(۱۸۶۷-۱۸۸۲)

گنرال كاوفمان! بو "شۇھراتلى" آدى كىم بىلمىيار! كاوفمان—آرزو بىلن ياتلانغان پاتىشا زامانى نىنگ— "آزات ادىجى پاتىشانىنگ" دۇرۇننىڭ "واصب ادىلن غانحورى!" اول—پاتىشانىنگ بايارى ھم حالانى. كاوفمان— اورتا آسيانى باسپالىجى گنى يىنگ (نابغە نىنگ) بىر انسانپورر/گومانىست حۇكۇمدار حۇكۇمۇندە اۇگۇسى يىتيرىلن روياتلار سىنگن گنرال.

اۈز ادرملىكلرى بىلن بۇتىن اورسيت حۇكۇمدارلارى نىنگ تاجىنە گۇوھر داشىنى— "تۈركۈستان اۆلكىسىنى" داقان، بو اۆلكانى بوپون اگدىرىپ "اورسيتىنگ بىيىك دۇولتىنە" بىرىكىدىرن حوت شول كاوفمان دالمى! اورسيتى اۇران غىماتلى كولونىيا بىلن بايلاشدىران، اورتا آسيادا خاربى ميدان دۇرتىك بىلن حىتايا (چىن)، ايرانا و اوغانىستانا حاوپ دۇردن شول كاوفمان دالمى! روس تزارىزمىنىڭ آسياداقى واغشىيانا حىاللارى باباتدا باسدىشى بولان برىتان دۇولتىنى اينجالىقسىزلىغا سالان ھم شولدى. كاوفماننىڭ حىزمتلارى! ساناپ تۆكۈردن كان. شونونگ اۈچىن ھم واطانى—دا پاتىشا—دا اونونگ غادىنى بىلدى.

داشكىنت شأخرىندە "بىيىك" كاوفمانا حوت اونونگ اۈز آدىنى گۇترىان باغدا اوللوقان يادىگارلىك دىكىلدى. شأخرىنگ باش كۇچسى كاوفمان كۇچسىدى. دىمىريول دورالغارىنىڭ بىرىنە—دە اونونگ آدى داقلدى. باشغا دۇرلى گۇرتۇشده اونونگ آدى ابدىلشدىرىلدى. گنرال كاوفماننىڭ اوغلى ھنىزم "كاوفمان تۈركۈستانسكى" دىيىپ اتلاندىرىلغار. دىنگە گچمىشە بلىت بولان اورتا آسيانىنىڭ غولچولىغا اۈرۈلمگى نىنگ تارىخىنى بىلغان "غايرى قوم-كىشىلر" اۈزلىرىنى مۇنگلاپ غىران، حودوژنىك (نقاش) ورشچاگىنە "ورشونگ وپفويوزى" صوراتىنى

چكىپ برماڭە سوژە تاپىپ برن—تۈركۆستانىنگ يرلى ايلاتى نىنگ كلە چاناقلارىندان داغ دۇردن كاوفمان-دا پاتىشا دۇرۇنىنگ بىلكى ظالم حۇكۇمدار لارىنا-دا دگرلى باها برىپ بىلىارلر.

بىز—تۈركۆستانىنگ حوصوصان-دا تۈركمىنىستانىنگ يرلى حالقى كاوفمانىنگ و شول حىللى باسىبالجىلارنىڭ ادن ايشلرینه باها برىپ بىلرېس و باها برملىدېرىس. بىز اولارنىڭ يۇزۇندۇكى غالىپلىق پردىنى سىيرمالىدېرىس. بو "انسانپور" گنراللاردا انسانپورلىگىنگ يوقوندىسى نىنگ-دا يوقدوغىنى، واغشىچىلىغىنگ نأچه دىبىسنگ باردىغىنى ثبوت اتملىدېرىس. بىز كاوفمانىنگ اورتا آسانى باسىپ آلىش ايامىندان دىنگە يکجه اپىزودى سلجرنىمىزده هم پاتىشانىنگ بو "بىبىك مدنىتلى و انسانپور" وكىللىرى نىنگ حاقىقى كىشى دولى آيدىنگلاشپار، مسه-مألم يۇز چىقىار.

۱۹-نجى عاصىردا تۈركمىنلرنىڭ اورتا آسادا ايه لآن توپراقلارى حاضىركى باشپان ترورتورىياسىنا دولى دىين يالى غابات گلىار: **حازارىنگ و آمى درياتىنگ آراسىندا- گۇنباردان گۇندوغار اوستيورندان و مانگىشلاقدان غاراسووا چىلى، چىدىر سومبار آقارلى و سونگرا گۇندوغارا كۇپتداغىنگ دمىرغازىق اينگىگىلدىن مازار شرىفه كلىف-أ چىلى ياپراپ ياتان يورت تۈركمىنلرنىڭكىدى.**

بىر يارىم مىللىونا غولای ايلاتلى (سان ۱۹۲۷-نجى يىلا دگىشلى-آگ) تۈركمىنلرنىڭ آغلاباسى اۇزلىرىنى بۇتىنلى اركىن آدمالار حاساپلايدىلار. هېچبىر آغالىغا بويون بولمايدىلار. **كأبىر تۈركمىن طاىپالارى ايرانىنگ حيوانىنگ و بوچارانىنگ راياتلارى حاساپ ادلسه-ده بو دىنگە سۇزده غالىاردى.** روس قشونلارى ايلكىنجى گزك ۱۹-نجى عاصىردا حازار دىنگىزىنىڭ گۇندوغار كىنارىنا چىنلاقاى آرالاشپ باشلايدىلار. ايلكى مانگىشلاقى سونگرا شاغادامى، مىخالووسك (بالقان) آيلاغىنى ۱۸۸۰-نجى يىلدا-دا چكىشلىرى ايه لىدىلر.

۱۸۸۰-نجى يىلدا باشلاپ بو كىنارا اورسىتىنگ انچه گزك يانى حاربى توپارلى ايلچىلر و دىپلوماتىك هم سۇدا اكسپىدىتسىيالارى گلىدىلر. اولار گىلشىگىلر آرقالى غاتناشلىق آچدىلار، نامدىر بىر زادى توتارىق دىبىپ تۈركمىنلرنىڭ حوققلارنى اللرىندىن آلىپ، آدانىنگ كىنارلارنى بىلكى پونكتلارنى ايه لىدىلر. شونونگ نىتىجىسىندە آلکساندوروفسك فورتى، شاغادام و بالقان آداسىندا بركىتملىرى آشىرادا-دا دىنگىز استانسىياسى دۇرأپ اولار قفقاز قشونى اۇچىن بازا بولۇپ حىزىمات اتدىلر.

۱۸۷۹-نجى يىلدا بو ىردن گۇكۇپا اكسپىدىتسىيا (حاربى يۇرىش) /شول واغت يوشاقلىق بىلن "اكسپىدىتسىيا" دىبىلپ اتلاندىرىلپاردى. اول درى-داغىن ادلىندىن سونگ ۱۸۸۰-نجى يىلدا غايتادان اكسپىدىتسىيا اوغرايدىلى. سونگرا آحالى باسىپ آلماق اۇچىن آشغابادا-دا بارىلدى. ۱۸۸۴-نجى يىلدا تىن، مارى، غوشغى ايه لىدى.

شول بىر واغتىنگ اۋزۇندە روس قشونلارى اورنبورگ طاراپدان هم داشكندە، حوقندا، سمرقندا و بوچارا سۆيشىپ گلياردىلر. ۱۸۷۴-نجى يىلا چنلى بو شاحرلر و رايونلار روس قشونلارى نىنگ الينە گچدى. دىنگە حيوا و بوچارا باسلىپ آلىنمادى. بو يۇرىشلر اورتا آسيانىنگ باسلىپ آلىنماغى دىيلىپ اتلاندىرلىياردى. رىسى ماغوماتلاردان باشغا-دا روس ادبىياتىندا-دا، داشارى يورت ادبىياتىندا-دا آيرى-آيرى اداملارنىنگ دۆرلى واغتا يازان ياتلامالارى بار. باسسىبالىغىنىنگ سۆتملىرى واغشىچىلىقلار بارادا حاتتا رىسى ماغوماتلارنىنگ اوستى بىلن هم بىلىپ بولىار، باشغا چىشلردە بولسا اول واغشىچىلىقلار آچ-آچان بىان ادبلىار. بىز باشغا بىرلىرىنگ آيراتىن-دا "غايرى قوملاردان بولانلارنىنگ" كىمدىر بىرىنىنگ ياتلامالارنى و يازغىلارنى سالغىلانمارىس، چۆنكى اولارنىنگ طاراپگۈبلىكە آيدىلماغى مۆمكىن. بىز اورتا آسيانى باسسىپ آماغا گۆنۈدن-گۆنى غاتتاشان گىرال ف. كاوفماننىنگ امرىندە غوللوق ادن قشونىنگ اهللى بو بروقلارنى و سرانجاملارنى بىلت روس افسرىنىنگ يازغىلارى بىلن تانىش بولىارىس. شولوقدا بىزىنگ الىمىزدە گىرال-لىتىنات م. ترنتىوف-نىنگ انچمە بىلدىن سونگرا ۱۹۰۶-نجى يىلدا يانگى آرقايىن و اوبىكتىف ياغدايدا دوكونتلر اساسىندا يازان كىتابى- "اورتا آسيانىنگ باسلىپ آلىشىنىنگ تارىخىندان. ايكى جىلدلىك."

اوقىجىلارنىنگ اۋزلىرى اوقاپ گىرگىنى آلا ر يالى دىنگە بو كىتابىنىڭ آدىنى گۆركىزىمك بىرلىك يالى بولوپ گۆرۈنىار. امما بو كىتابى تامپاق قىين. مىثل گىرال كاوفماننىڭ "يوموتلارنى غىرىپ تۆكتىمك" حاقداق بوىروغى بىلن باغلىلىقتا گىرال گرو دوكونفىنگ ادن دوكلادى (چىقىشى) بارادا هىچ كىم بىلنوق. بو بوىروق هم دوكلاد پاتىشا گىراللارنى نىنگ تۆركۆستاندا ادن اهللى اىشلىرىنىڭ اۆستۆنى آچىار واغشى باسسىبالىقلار حۆكمۆندە اولارى دولى پاش ادبار، "انسانىرورلىك مدنىتلىك و بىيك ايدىلار" پردىسىنى سىيرىار. شول سبألى گىرال ترنتوفنىڭ كىتابى نىنگ و دوكونتلرى نىنگ دىنگە آدىنى گۆركىزىمك اىسىم اورتا آسيانىنگ باسلىپ آلىشىندان آيراتىن بىر اپىزود حۆكمۆندە گوزغالان "تۆركمىلرى غىرماق" مىنلە سىنە دگىشلى بىرلىرى بىلن سىتاتالار آرقالى تانىشماق بىچاك ضروردىر.

تۆركۆستاننىڭ گىرال-گوبرناتورى (فرماندار نظامىسى) فون-كاوفمان يىواش-يىواشادان داشكنت، حوقندا، سمرقند و بىلە كى شاحرلىرى، داش-تۆورگىندكى اوبالاردىر بىرلىرى بىلن يىودوپ پاتىشا حۆكمۆتى نىنگ عمومى پلاننى لايىقلىقتا حيوا و بوچارانى-دا دىمىنە سورماغا تاييارلانىياردى. اورتا آسيانىڭ ھىز باسلىپ آلىنماق حازار دىنگى بىلن آمى درىانىڭ آراسىندا قى تۆركمىلرنىڭ دۆرلى طايپالارنى نىنگ ياشايان اركىن توپراغى بولسا قفقازداقى حارى بولباشچىلىغا غالىدىرىلدى.

كاوفمان بىرىتىجى حايوانلارنىڭ اۋز اولارى نىنگ اۆستۆنە بۆكچك بولاندا چىلمششى يالى اىيام چىلنىدى، يۇنە آچ-آچان سۆوشماگە، توتوشماغا ياغدايى نىنگ يوقدوغىنا دۆشۈندى، چۆنكى تۆركۆستاننىڭ اهللى باسلىپ

النان شأحرلرى بويونچا أونوق گارنيزونلار (پادگان) بۇلۇن قشونلارى نىنگ گۇبۇنە بىل باگلانوقدى. شونونگ اۇچىن هم اول اوز دأبىنە گۇرا مكيرليگه باش غوشدى.

اول اۇنگۇرتى حيوا حانى **سید راحيم** بىلن دىپلوماتىك غاتناشيقلارا باشلادى، اونگا گۇنى نىنگ يتىدىگىنى، "بىيك اق پاتىشانىنگ هم قول ياپىاندىگىنى" شئىله هم واغشى بويون اگمىزك تۇركمىنلارنىڭ—يومتلارنىڭ غارشىسىنا حانا حوكمان كۇمگه گلگى، بو "بويى يوغىن راياتلارى اونونگ اياغىنا يىقىلار يالى

اتمگى" يۇرگى نىنگ كۇيسىأندىگى حاقتا آغزىندا آش غاتىقلاقتى. گنرال كاوفمان بو سۇيى سۇزلر و وادالار بىلن بىر تىجىلىقتا "اق پاتىشانىنگ حۇكۇمتىننن" كم غالىشماچاق حيوا حانى نىنگ اووگىنى ايقلاپ، گۇونىنى اولادى و حيوا گلپ گۇرمك حانىنگ اۇزى بىلن دوشوشماق بارادا چاغىرىش آلپ بىلدى.

اول واغتلار حانلىغىنگ ايلاتى اوتروملى اۇزىكلردن حانا بويون اگدىرلن چاروا طابىيالاردان شئىله هم بللى بىر درجه ده حان بىلن اونگوشمايان، اونگا بويون اگمىك ايسلمه يان يومت تۇركمىنلردن عباردى. حانا بويون ايلات حيوا شأحرى نىنگ تۇورگىندە—امى دريانىنگ بويوندا سووارىش كاناللارى نىنگ يوقارسىندا، يومتلار بولسا دمىرغازىق-گۇناتاردا داشحوز، يىلانلى، كۇتورگىچ شأحرلرى نىنگ يانيندا سارىغامىش چۇكتىلگى نىنگ تۇورگىندە چۇلدە—سووارىش كاناللارى نىنگ اياغىندا جىلمىندى. شونونگ اۇچىن هم سوو آماقتا گۇزباشدا اوتوران اۇزىكلر هم-ده حان عملدارلارينا باغلىدىلار.

فون-كاوفمان اىچاليلارنىڭ كۇمگى بىلن حانلىكداقى اهللى ياغدايى اۇورندى. حانىنگ آغىرلى يرلرینه بلد بولدى. "اورتا آسيانىنگ باسلىپ آلنىشى نىنگ تارىخى نىنگ" ۲-نجى جلدىندە گنرال ترنتوف شئىله يازىار:

"اىچاليلارنىڭ يۇرىشى اۇچىن غاتى كۇپ چىقدايى غويىرىلدى. بو توپارلار دۇيه بارىنى غىردىلار، تۇركمىنلرى تۇردوردىلار، شىدىپ بو واغشىلاردا بىزه غارشى الەنج دوشمانچىلىق دۇرتدىلر، شول هم سونگرا قفقازلى لارىنگ حيوا يۇرىشىنى پوچا چىقاردى" (۶۹-نجى ساح).

حيوا حانى نىنگ آغىرلى يرى يومتلارنىڭ اۇز دىيىلىلىگى، بويون اگمىلىگىدى. حان اولاردان غورقىاردى، اولارا گۇيى-ده يتىنوقدى. شونونگ اۇچىن هم اول يومتلارنىڭ ارکانا دورموشىنى آغىز دىر قلاماقتا اول-روسلار باشغا كىم هم بولسا كۇمگىنى ھۇس بىلن آلقادى.

كاوفمان هم يومتلارنى يودارماندى. ايكى سانى بىرتىجى—پاتىشانىنگ و حيوا حانى نىنگ باھىيتلرى بىر-بىرىنە غابات گلدى. "يارىم پاتىشا كاوفمانىنگ و حيوا حانى نىنگ آغزى بىرىكىدى"، اولارىنگ "دوستلۇغى و آغزى بىرلىگى" بارحا بركىدى.

روس حاكىميىتلرى نىنگ حاساباتلارى بويونچا (ادى آغزالان كىتابىنىڭ ۲-نجى توموندا: "جمى ۲۲۵ مۆنگ يا-دا مليوندان غاۋراق تۆركمىن بار، حيوا حانلىغىندا بولسا ۳۵ مۆنگ اۋىلى يا-دا آيال-اركىگىنى غوشانىنگدا ۱۷۵ مۆنگ تۆركمىن بار. اولار غونگشولارى- حيوالى لارى-دا بىر-بىرىنى-ده تالايارلار، حانا بولسا غولاق آسمايارلار." (س.۶۹)

اورسىت امپراطورى گىرال كاوفمانا بوپروق بردى—حيوا گۆز گۆركىزىلى. "حيوا گۆز گۆركىزىلى" دىيىلمىگىنە كاوفمان و اونونگ اگىندىلىرى "تۆركمىنلرە جزا برىلى" دىيىپ دۆشۈنىۋرلر. ماترىباللاردا حوت شىئىلە دىيىلىپ ھم آيدىليار:

"... بوغسام توتوش اكسپىدىتسىيالاىرىنگ ماقىسادى عامالا آشمان غالاردى و روس قشونلارىنا حانلىغىنگ چاگىندىن چىقماق بولمازدى، بو بولسا ھۆكۆمدارىنگ حيوا گۆز گۆركىزىم باراداقى امرىنە غارشى گلردى." (۴۷-نجى ساح)

"گىرال كاوفمان حانلىغا اۋز اكسپىدىتسىيا توپارى بىلن گلىپ، تۆركمىنلرىنگ وكىللىرىنى بىغناماغا بوپوردى. ۱۸۷۳-نجى يىلىنگ ۳-نجى ايىونىندا (جولاي) كاوفمان تۆركمىن آقساقاللارىنا اۋزۋنىنگ موندان بىلاك تالانگچىلىغىنا و حانا بوپون اگمىلىگە چىدام ادىپ بىلمىكىگىنى، اكر شو زاتلار بىنە-دە غايتالانسا اوندا "رحىمسىز داراجاقدىقىنى" آيتدى." (۲۶۶-نجى ساح)

شىئىلە لىكە گىرال كاوفمان بىر طاراپدان-ا "ھۆكۆمدارىنگ حيوا گۆز گۆركىزىم باراداقى امرىنى" بىرىنە يىتيرىۋردى، شول بىر واغىتىنگ اۋزۋند-دە" تۆركمىنلرىنگ گۆزۋنىنگ اودونى آلىپ اولارى بوپون اگدىرىمك اۋچىن "حيوا حانىنا كۆمكلشىۋردى. ايلاتا بولسا كاوفمان باشغا زادى آيدىاردى. " كاوفمان دوغروسى حالقا غارشى دال-دە دىنگە حيوا حانى نىنگ و اونونگ وزىرلىرى نىنگ غارشىسىنا سۈوشىۋاندىگىنى جارنامالاردا انچمە ساپار اىغلان اتدى. بۇنە اورش بولان حالاتىندا نۆكر برىمك شىئىلە بىلن حان حواندارلىغىنا آلنان چاروالارا بو زاتلارى نأدىپ دۆشۈندىرىجك." (۲۶۶.ساح)

سونگرا گىرال كاوفمانىنگ طالاپ اتمىگى و آياق دىراپ دورماغى نىتىجىسىندە دىوان (حان ھۆكۆمىتى) اھلى ايلاتىنگ، شول حاوارددا تۆركمىنلرىنگ-دە روس حاربىلارىنا بللىنلن نىرخدا آذىق گىتىرىلمىدىگى حاقدى قارار اتدى. ياغى شول قارار بويونچا ايلات اۋز ياغىسىنا چۆرك برىلمىدى.

گىرال ترنتوف بو بارادا اۋز بللىگىنى آيدىار:

"اكە يان، اورمايان چاروا آذىغى نىردىن بىرسىن؟ تالانگچىلىق-دا غاداغان ادىلن. حاتتا يارىم چومرى، يارىم چاروا تۆركمىنلرىنگ ھم بو طالابى بىرىنە يىتيرمىگىنى اۋنگۈندىن آيدىپ

بولجاقدى، سبابى دېيىسنگ گچن يېلىنگ حاصللى اولارىنگ اۈز بوغازىندان گچىدى، تازە
حاصل بولسا ھنيز يېتىشوقدى. " (۲۶۶ ساج)

گنرال كاوفمانىنگ ايلاتىنگ حوت اۈزۈنە جزا برماگە روس اكسپىدىتسىيا توپارىنا اذىق برمگى باراداقى طالابى
شئىلە بىر باشا بارماجاق ولين اول ھىچ حىلى ثبوت ناما-دا مأتاچ دال. بو طالابىنگ مانىسى و ماطلابى ايچىقغىچ
گۈزە دۆرتۈلپ دور. كاوفمان ايلاتى "ھۆكۈمىنگ—ھىوا حانى نىنگ و گنرال كاوفمانىنگ بوپروغىنى يرينە
يىتىرمە يان" ھۆكۈمۈندە چىقىغىنىز گۈنە سالماق اۈچىن يىتىرىپ بولماجاق طالاب بىلدىرىار. اول شئىدىپ اكپىدىتسىيا
توپارى نىنگ موندان بىلكى حرىكلرىنە بەھانا "ياۈيز زورولىقدان گلىپ چىقان" شول حرىكلرى اقلاماغا توتارىق
گۈزلىار.

گنرال كاوفمان جارنامالارىندا-ھا "دىنگە حانىنگ و اونونگ يارانلارى نىنگ غارشىسىنا سۈوشيان" دىيىاردى،
اۈزى-دە حاقىقاتدا حان بىلە ال-الە برىپ حرىك ادباردى، اھلى واغشىچىلىغىنى و سۆتملىرىنى ايلاتىنگ غارشىسىنا
گۈنۈكدىرىاردى.

تۆركمىنلرىنگ روس قشونلارى اۈچىن اذىك گتىرمگى بارادا تاشىرىق برندە كاوفمان اونى يرينە يىتىرىپ
بولماز يالى ادىپ قوردى. دىيىنى ادىلمانى اۈچىن جزابرىش سىياساتى باشلادى.
ادى اغزالان كىتاپدا شئىلە آيدىليار:

"ھنيز اورسىت طازاپىندان بوپون اگدىرىلمىدىك ارات حىوادا و اركىن صأخرادا ياشايان
تۆركمىنلرىنگ غولاق آسماياندىغى اۈچىن كاوفمان اولارا پول سالغىدىنى سالدى. سالغىدىنگ
مۈچىرى كىسگىتلىندە "اولارى بللى-كۆللى توزدورماقدان ساقلانىپ حاينى آماق—بو غولابدا
اۈزۈنە گلەز يالى دىيىپ، حانا بوپون اگمىكلرىنى و غاراشلى بولماقلارىنى غازانماق" گۈز
اۈنگۈندە توتولياردى" (۲۶۷ س)

كاوفمان تۆركمىنلرە پول سالغىدىنى سالىپ اق ساقغالارىندا ۱۲-سىنى اۈز يانىندا ضامون ساقلادى. كىتاپدا بو
بارادا شئىلە دىيىليار:

"بو اۈزبولوشلى چارە. حوت سالغىدى كىمدن، ناچە يىغنامالىدىغىنى كىسگىتلاپ بىلجك، سۈزى
دىنگىلجك آدمالارى توساغلېقدا غاباماق. موندا ھر ادىپ-ھىسىپ ادىپ تۆركمىنلرىنگ
غاھارىنى گتىرمك، اولارىنگ آراسىندا تولغونشوق دۇرتمك اۈچىن الدە بارى ادىلندىگى، ھىچ
زادىنگ اۈنسدن دۆشۈرىلمانىلگى گۈرۈپ دور..."
"بوموتلارى سالغىدى دولى و چالت تۆلمآگە مجبور اتمك اۈچىن گنرال گوليوچوفىنگ
باشتوتانلىغىندا جزا برىجى توپار اىرىلدى...توپارىنگ حاطارىندا "دارى نىنگ ايسىنى آماغا"
و "حاق ايشىنە غوشانت غوشماغا" مۆمكىنچىلىك برىلن بلوك نوواملىنسى، درشرن سىپىوف،

گرينوالد يالى آوانتوريست افسرلر باردى. البته بير زات گنگ: تۈركمنلر سالغيت برمكدن
هنيز بويون غاچيرانوقلار، اولارينگ اوستۈنه بولسا اييام جزا بريجيلر ايبريليار" (۲۶۷ س)

كاوفماتينگ توپارى نينگ حيوا گيريشى. (ويكى پديا)
"روس گۈيجلرى نينگ حيوانى باسيپ اليشلارى حاقيندا" واسيلى ورشچاگينگ اثرى.

آرحيولاردا يوموتلارينگ اوستۈنه جزا بريجى توپار ايبرلن واغنتيدا كاوفماتينگ، گنرال گوليوچ- آ برن
تابشيريغى ساقلانيپ غاليپدير. ۱۸۷۳-نجى ييلىنگ ۶-نجى اييولنداقي (جولاي) ۱۱۶۷ نومرلى تابشيريغينگ

كأبير يرلرى بيلن گنرال ترنتوف كيتابى نينگ ۲-نجى جلدى نينگ ۱۶۹-نجى صاحبياسيندا تانيشديريار:

"يوموتلارينگ آراسيندا سالغيدينگ بيغنالشينا ياقيندان گۈزگچيليك اتمك اوچين سيزينگ ۷-

نجى اييولدا توپار بيلن غازوادا گيتمنگيزى، شول تايدا توپارى آماتلى يرده يرلشديرمنگيزى

حاييش اديارين. اگر-ده يوموتلارينگ پول بيغناماق بيلن مشغوللانمان، قشونا غايتاويل برمآگه،

بلكى-ده گۈچۈپ گيتمآگه تاييارلانيانديقلاريني گۈرسنگيز اوندا سيز شول بادا غازاوات يابى-

نينگ و اونونگ شاخالارى نينگ بويوندا يرلشيان اوبلارينگ اوستۈنه باريپ يوموت

اوبالاريني و ماشغالالاريني بۈس-بۈتين توزدورماغى و غيرماغى، املاكلرينى، ماللاريني و

بيله كى زاتلاريني اللريندن الماغى تكلپ اديارين."

گنرال ترنتوف بو تابشيريغى بارادا شئيله تكلپ اديار:

"مگرم دۈشتۈكلى بولسا گرک. املاگى زورلاپ المالى دييلنى، غيرمالى دييلنى تۈركمنلره

دگيشلى."

۳ ۲ ۱

حيو (غازوات) اورشوندا روسلارنىڭ جزا بروجى توپارىنا بولباشچىلىك ادن گنراللار:
 ۱. چرنىيايف ۲. گوليوچوف ۳. حيوا اكسپدېتسىياسىنا غاتناشدىرىلان اورنبورگ
 توپارى نىڭ حاربى باشلىغى گنرال لېتانت وروكين

كاوفمان بو تابشيريغىنىڭ نوسغاسىنى اورنبورگ اوكروغى نىڭ (حوزه) تۈركۈستانداقى وكىلى برفكىن-نىڭ
 يىرىنە گچن پولكوونىك/سرھنگ سارانچوفه ايپريار. اول هم بو دوكونتى كرېزانوسكه ايپريار. كاوفمانه
 گۇرۇپ و باسدش بولان كرژانوسكى بو دوكونته و بوپروغا بگنيار.

"۶-نجى ايپولدا سارانچوفىڭ اوزۇنە-دە ۱۱۶۹ نومرلى گۇركزمه بريدلى. اوندا گلوخووسكى ساريغاميشدان
 دولانىپ گلندن سونگ اورنبورگ توپارى نىڭ "حوجا ايلي"-يە دال-دە، قيزيل تاقيرا گيتمليدىگى آيدىليار...اگر-
 دە تۈركمنلرنيڭ غايتااويل برمك يا-دا گۇچۇپ گيتمك ايسليأنديگىنى گۇرسنگيز دسسىنە يوموتلارنيڭ
 اوبلاريني و ماشغالالاريني غيرنيڭ و ماللاريني هم املاكلاريني اللريندن آلىنڭ. سۇزلىرى باشغارات هم بولسا
 مانيسى بىر: ماشغالالارى غيرمالي، املاگى بولسا اللريندن آلىنمالي."

گۇرۇپ اوتورساق غادىمى واغشى زامانلاردا-دا ۱۹-نجى عاصيردا "ببيك آرت اديجى اق پاتيشانىڭ"
 وكىلى، يوقارى حاربى بىلىملى اوزۇنى بىركمىسيز مدنييتلى آدم حاساپ اديان گنرال كاوفمان آداوچىليغا، ايكى
 يۈزلىليگه، پسليگه آرقايين باش غوشيار. كىسكى نىڭ يوردونا سوسورليپ گيريار و اورش ايغلان اتمزدن
 دىنگه بىر الى ياراغ توتيان ارڪك گۇبكللى لرى دال، آيالارى و چاغالارى-دا غيرماق بارادا بوپروق بريار. ايسم
 بو "مدنييتلى ليكميدير؟" اونونگ واغشيليغى، غان اوجاققيليغى اھلى بيله كى واغشىلاردان غانورلاردان گچيار.
 هونلار، آتيللار، تيمور لنگلر، چنگيز خانلار و بيلكلر چاغالاردير آياللارا ال دگيرمأنديرلر، دىنگه يسير
 آليپديرلار...

كاوفمان و تزاريزم شو هم شونگا منگزش واغشىچىليقلارى نام بيلان اكلاب بيلجككا ؟

كوزاكارلر (قازاقلار) - ويكى وپديا

تۈركمىنلر اۋز اۋيۈندە، چۆلدە ياشاردىلار، كاوفمانا دىگنوقدىلار، اونونگ بىلن ايش سالىشان يرلىرى- دە يوقدى، اونونگ بىلن اورشلارى هم يوقدى. بو باسيبالجىلارنىڭ اۋزلىرى يىرتىجى و واغشىلار، مدنىيىت حاقتا "ايبىلغانچ واغشىلار" (تۈركمىنلر شئىلە حاصىتلندىر يىدىرلر- آگ) حاقتا ايتماغا حاقلارى بارمىقا؟

سون-سونگلار گىرال ترنتوفىنگ ايدىشى يالى گىرال كاوفمانىنگ "يۈزۈنى غىزىدىران و اۋزۈنى آقلاماغا سىنانشان گىزكلىرى" از بولماندىر. يۈنە چاغالاردىر آيالارى پاىخىنلانى اۋچىن دال-دە بو پاىخىنلامانى گۈز گۈرتلە ادنلىگى اۋچىن، ياغنى ۱۱۶۷ نومرلى تابشىرىغى اۋچىن يۈزى غىزار يىدىر.

هممىسە سىباپ بولان زات-دا كاوفمانىنگ قشونىدا تۈركۈستان اوكرۇگىندا دمىرغازىق **آمريكانىنگ بىرلشن اشتاتلارنىنگ حابارچىسى بللى يازىجى اسكايلر-نىنگ باردىغىدى**. كاوفمانىنگ واغشىلارنى شول اسكايلر دۇنيا ياپىدى. كاوفمانىنگ زامانداشى، اونونگ تۈركۈستانداكى ادرملىكلرى نىنگ گۈزلى شايدى ترنتوف بو واقعالارى شئىلە بيان اديار:

"بللى يازىجى اسكايلر آمريكان اچلىسىنە ايبىران راپورتلارنىدا تۈركۈستان اوكرۇغىندا اھلى گۈرن-اشيدىن زاتلارنى بيان اديپ، كاوفمانىنگ ۶-نجى ايبولدا قشونلارا برن ۱۱۶۷ نومرلى بوپروغى حاقتا-دا يازىدىر. بو راپورت آمريكانىنگ دىپلوماتىك آگنتلىرى نىنگ رسمى ماتريالارى نىنگ قىزىل كىتابىندا چاپ دىلىدىر.

اونونگ تاثيرى يۈنە- مۇنە بولمادى...روسلار باشى بوزوقلارا ماخصوص واغشىچىلىقتا، ظالملىقتا عابىلانياردىلار".

گىتيرىليان فاكتلار اساسان-دا بوپروغىنگ تىكىسى روس مطبوغاتى نىنگ (رسمى واطان سۇيۈجى مطبوغاتىنگ) غاھارىنى گىتيردى. بو تىكىست و اسكايلر نىنگ ايدىانلارى نىنگ دوغرودىغىنا شۇپھە دۇردى. **بىلىكى**

بیر آمریکانلی نینگ - ژورنالیست مک-گاحان-ینگ حابارلاری توتاریق ادیلدی چۆنکی اولاردا شول بویروق
حاقدا هیچ زات آیدیلانوقدی.

"بیز اسکایلر یالان سۆزلییار، چۆنکی شونونگ یالی بویروق اصلا بولماندیر- دیییب، دلیل
گتیریاردیک. گۆرکزمه بولسا بویروقدیر، یۆنه ولی باشغا ژورنالدا بللیگه آلنان ("ترنتوف.
۲-نجی جلد ۲۶۷ و ۲۶۸ سس)

مک گاحان

(۱۸۷۸ استانبول--۱۸۴۴ آمریکا)

غالماغال اولا یازدی. ایندی بو "دیپلوماتیک یانغینی" سۆندۆرملیدی. کاوفمانا اۆزۆنی آقلاماق گرکدی. اینحا-
دا آبرایینا شک یتیرلن پاتیشانینگ و گۆنۆنه دگیلن "غاردان آراسا" پاتیشا بایارلاری نینگ شۆهراتلی
عسگرلرینینگ مرتبه سینینگ غوراغینا دۆرلی رسمی حیزماتلار بیلن و مطبوعات اورگانلاری چیقیدیلار. اولار
دوکومنتلری یوبماقدان، باشغا طاراپا چکجک بولماقدان و هر دۆرلی غالیقلاردان چکینیپ دورمادیلار. بو بارادا
ادی آغزالان چشمه ده شئیله دیییلیار:

"کاوفمان ایلکی (اوغلان کیمین) شئیله تابشیریغی برندیگینی اینکار اتجک-ده بولدی. سونگرا "یۆزۆنی
غیزاردیپ" حامانا شول تابشیریقداقی آیدیلان ضابون سۆزلر یۆنه بیر سۆز اودانلاماق اۆچین اولانیلان آنکلاتما،
اولارا سۆزمه-سۆز دۆشۆنیلمگینه من گۆنآکار دال دیییب دۆشۆندیریش بردی".

تۆرکۆستانینگ گنرال گوبرناتوری، قشون باشلیغی کاوفمان یوقاری وظیپائی ایلاپ اوتوران حالینا بۆتین
ایلینگ اۆنگۆنده اۆز آیدان تابشیریغیندان بویون غاچیرماغا-دا مونونگ حایری دگمآندن سونگرا بولسا بورنی
سۆمۆکلی اوغلان کیمین اۆزۆنی آقلاجاق بولماغا-دا اوتانانوق.

کاوفمانینگ تابشیریگیندای "مایوف" دیین بیرى اۆز حوواندارینی غوراماغا چالیشیار. بو حاقدا کیتاپدا شئیله
یازلییدیر:

"تۆرکۆستان ادارالاری نینگ(گنرال گوبرناتورینگ رسمی اورگانی) رداکتوری جزابریش
توپارینا گۆنۆدن-گۆنی غاتناشان مایوف، آیدیلانلاری یالانا چیقارماق اۆچین دیییسنگ
اوغورسيز سینانیشیق اتدی. اول کاوفمانی گردوتسکینی، گولیواچوفی و اسکوبلوفی واصپ
اتمکدن باشلادی. حامانا اولار "ۆزلری نینگ غورانیلماغینا ماتأچ دال" چۆنکی "بو شخصیتلر

شئىلە بىر عاقىللى، شئىلە بىر زەھىنلى و بىيىك مرتبە لى ولين كآبىر يازىچىلارنىڭ غلامىندان سىچرايان شىلتىق اولارنىڭ آبرايىنا شك يىتيرىپ بىلمز". مايفونىڭ اوزى بولسا "توتوش روس قشونى نىڭ غوراغىنا" چىقىدۇر.

مايفونىڭ تارىپ ناماسى "ماترىاللاردا-دا" بىرلشدىرىلىپدۇر، يۇنە مونونىڭ گرگى يوق اكن چۆنكى بئىلە كى ماترىاللار "اونونىڭ اينكار ادیان زادىنى گۆرۆنگىسىز ثبوت ديار.

البته اول مشهور بوپروق دىبىلىاتىنىڭ يوقدوغىنى، قشونىڭ ھىچ زاتدان حابارى نىڭ بولمانلىغىنى گوليوچوفىڭ اۋتە گچمچكدىگىنى كاوفمانىڭ بىلندىگىنى ...آيدار. (اگر برىنە يتىرمك گرگ دال بولسا اوندا نام اۋچىن تابشىرىق برىليار؟) بو تابشىرىغىنىڭ تىكىتىنى چاپ اتمزدن مايفونىڭ اوزى شئىلە يازىار: "گنرال كاوفمانىڭ تابشىرىغىندا آيالاردىر چاغالارا چنلى تۆركمن ايلاتى نىڭ ھىمىسىنى ھوكمان غىرماق طالاپ ادىلىپدۇر(۲۶۷ و ۲۶۸ سس)

البته مايفونىڭ بو ناصىقىلاماسى ياپا-دا دگنوق، سبابى تابشىرىغىنىڭ آصىل نوسغاسىندا آيدىليان زاتلارا چاپراز گلىار. موندان باشغا-دا "دىنگە ارىكلرى غىرماق" - اىسىم بو واغشىلىق دالمى، ارىكلر غىرىلسا اولارنىڭ ماشغالالارى نىڭ-دا ھلاك بولجاقدىغىنى انگلادماپارمى نامە؟

مايوف سونگرا: "ھوقند بارادا آيدىلاندا بولسا بىز اول پرده-دە ھانا كۆمك اتمك، بوپون اگمىانلرى عاقىنا آيلاماق ايسلدىك. اسكوبوفىڭ ظالمىغى باراداقى گۆرۆنگلر بولسا بولوغىسىز، مىش-مىشلاردان و غىبتدان باشغا زات دالدىر."

گنرال ترنتوف مونونىڭ اۋستونى يتىريار: "كپىنىڭ غىسىغاسى روس قشونىنى غىردى-دا!!(۲۶۹ س)

روس پاتىشاسى و اونونىڭ سرىكرده لرى گنگ اداملار-او! اولار توتوش آسيدا سىلپاپ و ھانلارا اولارنىڭ اۋز رياتلارنى نوغتالاماغا ھاقىقى بوپون اگدىرماگە "كۆمكلىشارلر" اۋزلرى ھىم ھىچ ھىلى باھىيت ارنوقلار. كاوفمانىڭ اورتا آسيداى واغشىلارنى جىنابلار مايفونىڭ و كاوفمانىڭ اقلاماغا سىناتشىقلارى نىڭ مطبوغاتدا چاپ بولماغى بىلن باغلى لىقدا اىنە آدى آغزالان كىتاپدا شئىل دىيلىار:

"كاوفمانىڭ اۋزى بىگرنن ھالقىنىڭ اولودان-كىچا ھىمىسىنى ھوت غىرماق ايسلاندىگىنە اىندى شۆپھە لنىپ اوتوراسى ايش يوق. ماترىاللارنىڭ ۵۱-نجى صاحىپاسىندا كاوفمانىڭ آقساقاللار ايدان سۆزلرى بار: "جزا الھىچ بولار، اۋزۆنگىزىڭ ماشغالالارنىڭ كىزىڭ و اھلى املاگىزىڭ ھاراپ بولماغى نىڭ گۆناكارلرى سىزىڭ اۋزۆنگىز بولارسىڭىز!"

شوندان سونگ ھىم كىمدىر بىرى شۆپھە لنىمگىنى دووام اتسە اوندا كاوفمانىڭ ۱۰-نجى ايبولدا گوليوچوفە ايبىرن ۱۲۱۷ نومرلى يىنە بىر تابشىرىغى بىلن تاناشىلىنىڭ. بو-دا باشداى اىكى تابشىرىق يالى ماترىاللارنىڭ يانىنا

غوشوليدير. بو تابشيريقتا كاوفمان لاگرده ساقلانان آساققاللارنى غوبيرنديگىنى هم-ده اولارا اگر-ده ايلات گۆچۆپ گيدمان غارامات ييغناماق بيلن مشغوللانسا اوندا گوليوچوفينگ اولارى تالاماغى غويوپ اديان ايشلرينه گۆزگچىلىك اديپ باشلاجاقدىگىنى، يۇنه گيتماگه چالاجا سيناشيق ادايسلر بويون سىنمازاق طايپانى اووچدان توتما غيرماق باراداقى اوز بوپروغى نينگ يرينه يتيريلجكدىگىنى آيدانديغىنى حابار بريار.

ماترياللار ۱۸۸۳-نجى ييلدا كاوفمان اولندن سونگ چاپ اديلن-ده بولسا اولار حاص ايرراك، اوزى-ده حوت اونونگ رداكسيياسى (تصحیح) اساسىدا تاييارلانيدير. ۴۰-نجى صاحپادا، ۶-نجى و ۲۰-نجى سطرلرده گوليوچوفه و سارانچوفه بربلن تابشيريقلار يومارلانديرليپ: "بۆس-بۆتين... و اولارينگ ماشغالالارينى غيرماغى..." سۆزلر سبيديرليدير "ماترياللارينگ قشونديسيندا (ضميمه) بولسا بو سۆزلر آيريلماندير. (۲۷۰ س)

سونگرا ترنتوف واقعالارينگ اوزونى بيان اديار. يۇنه بيز اولار حاقتا گۆرۇنگ ادمان دينگه گنرال ترنتوفينگ اوز كيتابىندا ۲۷۱-نجى ۲۷۲-نجى صاحپالاردا بيان اديلن كابير يرلرينه سالغيلانماق بيلن چاكنيار.

اسكايلىر كيتابى نينگ ۲-نجى جلدى نينگ ۳۵۹-نجى صاحپاسىندا گوليوچوفينگ حركتة گيريشمزدن اۇنگ اهللى كوزاك افسرلرينى (غازاق- يۇرئته روس عسگرى .اگ) ييغناپ آيالىديغىنا يا-دا اركدىگينه يا ياشينا غارامازدان هيچ كيمه رحم اتملى دالديگى حاقتا كاوفماندان آلان بوپروغى بيلن اولارى تانئشيديرانديغىنى يازيار. گوليوچوف قفقاز افسرلرينه يۆزلىنىپ سۆزۆنينگ اۆستۆنى يتيريار: "سيز چركسلرينگ اديشى يالى اويلانئپ دورمازدان بوپروغى يرينه يتيررسينگيز ديبىپ طاما اديارين، آيال اركدىگينه، ياشينا غارامازدان هممىنى اۆلدۆرينگ."

غاررى قفقاز پولكوونىكى (سرهنكى) كوئيتادزه مونگا شئيله ديبىدى:

- البته سيزينگ بوپروغينگيزى كمينى غويمان يرينه يتيرريس. اطللى قشونينگ باشتوتانى- نينگ حركتلى اونگا الهنج بير زادينگ بوپرولانديغىنى ثبوت اديار. ايسم اول "چركسلرينگ اديشى يالى" اوز مئيلينه شئيله پيسلىك اديپ بيلر اؤيدىانگيزمى؟ اونونگ كومانداسى (بولباشچىلىغى) آستىندا مئتم پاتيشانينگ نيبىرلرئندن ى.م.ليختنبرگ-ينگ، بارون كرئندر فون.گرينوالدى داغى باردى. ايسم اولار چركسلرى نامه؟ اولار حاتتا كوزاكلى لر (غازاق) هم دال آخبرين."

*****

"آق پاتا" بربلندن سونگ گنرال گوليوچوفينگ قشونى تۆركمن اوبالارينا دۆكۆلئپ، گۆزه ايلن آدمالارى واغشىلارچا غيريب باشلادى. ايلات اورشا تاييار دالدى شونونگ اۆچين هم غاچئپ غوتولماغا سىنانشماقدان باشغا علاج تاپماديلار. بو اطراينىگ تۆركمنلىرى اوبالارينى

تاشلاپ چۆللره و كۆل لرینگ آراسينا گيزلنماگه حاولوقديلار. آيالار و چاغالار آرابالارا مۆندۆريدى، اركلر بولسا آتا مۆنۆپ، غاييپ بولدولار، چۆنكى اولار قشون آيالاردير چاغالارا دگمز ديبپ حاساپ اديارديلر. اما قشون هيچ زادا پارح غويمان غارشيليق گۆركزمياتليگينه غارامازدان كيم دوش گلسه غيرباردى. آطليلار غاچپ باربانلارینگ ايزندان يتيپ اووچدان توتما هممسينى پاخيئلايارديلار".

غازاوت اورشى مك.گاحانینگ كيتايبندان²

تۆركمنلر املاكلرينى و ماشغالالاريني غالديران ماحاللارى البته جارنامالاريندا ايپام "آمان" ايغلان ادن روسلار بيچاره آيالاردير اوغلان-اوشاقلارا ال غالديرار ديبپ اصلا پيكيير اديپ-ده بيلجك دالديلر. اولار ايزلاريندان ياويز بوپروغى كۆره-كۆر يرينه يتيريچى "چركسلرینگ"- بلوكلارینگ، كريدزلرینگ، فون-گريووالدارینگ (هجومه غاتناشان افسرلر- آگ) هم شولارا منگزشلرینگ اوقدورليپ گليانديكلريندن بى-حابارديلار (۲۷۲ س)

اؤنگدكى آرابالاردا كۆله بارپپ گيرن تۆركمن ماشغالالارى نینگ ايزندان يتنلرينده كوزاكلارینگ الهنج گۆرنۆشه گۆزلرى دۆشدى. چۆنگه كۆلۆنگ ايچى اوغلان-اوشاقدان آيال-ابتاتدان، ياش و غارريدان لبيسدى. هممى قاويپ گليان كوزاكلاردان غاچپ كۆله اوزلرينى اورويديرلار. هيچيسى- ده آنگيرقى كنارا يتيپ بيلمدى. بو يرده ۲ مۆنگه قولاي تۆركمن هلاك بولدى... " (۲۷۲ س)

² J.A.Mac Gahan: Campaigning on the Oxus and fall of Khiwa. London. 1871

"۱۰-نجى اييولداقى (جولاي) گۇركىزمىسىندە كاوفمان بو ايش اوچىن گوليواچوفى اوودى و اونونگ حرىكلرىنه عاقىللى-باشلى، غوجىرلى حرىك دىيىپ باها بردى. اول اهللى اوبالارى اوتلادى" (۲۷۳ س)

داشارى ايشلر مينيسترليگىنىڭ ايشگارى **بينبرگ** *Beinberg* -ىنگ ۱۸۷۷-نجى يىلدا "تۆركمىلرىنگ حىوا و امى دريا بۆلۈمىندكى روسلار غاراشى حاقىندا" دىين ات بىلن يازان يازغىسى دىنگە آلتى آيدان سونگ ۱۸۷۹-نجى يىلدا دىنگە غولىزما گۇرنۆشىندە چاپ ادىلدى. بىز بو ياغادىدان تۆركمىلرىنگ باشىندان اينن پاىخىنچىلىغىنگ يئنه بىر طاراپى حاقىندا اىلكىنجى گزك بىلىپ غالىك. بينبرگ بو بارادا شىئله يازىار:

"گىرال فون كاوفمان حىوادان گىتمىزدن اوزال سىد راحىم حان بىلن بىر شرط نامه باغلاشدى. اونونگ يىرنه يىتىرىلجىدىگىنه دىنگە حان اوز حانلىغىندا حوجاينلىق ادىپ بىلن ياغادىندا بىل باغلاپ بولجاقدى. يۇنه حان دىنگە روس قشونلارى تۆركمىلرە هىچ بولماندا اولارىنگ اىنگ اساسلارىنا-يومتلار جازا برماگە، آسىالى لارىنگ آيدىشى يالى اولارى چاپماغا كۆمك ادن ياغادىندا اولارا چاره تاپىپ بىلجىدىگىنى بوون آلدى. گۇرنۆشى يالى كاوفمان دىنگە حانىنگ گۇونۆندن تورماق ايسلاپ، تۆركمىلرە سالغىت سالىپىر و اونونگ تۇلىنىپ باشلانماغىنا- دا غاراشمان اولارى غىرماغى بوپروپىر." (۲۷۸ س)

*****

يوقاردا هم آيدىشىمىز يالى بو يىردە اىكى سانى يىرتىجى سۆتمكار آغىز بىرىگىدىرىپ اوز بللى تالانگچىلىق، باسىبالىش و غولچولىق پروگراممىنى عامالا آشىرىپىر. كاوفمان بولسا دىسىنه "مدنىيتى" اروپالى لاردان وىنىرگىنگ سۆزى بىلن آيتسانگ: "آسىالا" اوورۆلدى و بىرنأچه آياللارى و چاغالارى يىنگىدىگىنى دابارا تدى. بو واقعالاردان گىرال ترنتوف دوغروچىل نىتىجه چىقارىار: "ادىل غادىمى دۇوۆرلردكى يالى كۆره-كۆرلىك بىلن "اور" دىيىسنگ گۆزلىرىنى چىقارجاكدىقلارىنا بىل باغلادىلار... بت باغت كوزاكلار مگرم اگر اوزلرىنه غالسا "بىچاره زنانلردىر چاغالارى كرچانلرىندن حوت دووزاحى بويلانلارىنى غوى گۇرردىلر". شوندىن سونگرا باشغا نام دىيىك!

*****

ایلکینجی تۆرکمن سودیياسی، یوریستی
نیکولای نیکولایویچ یومودسکی /
حان یومودینگ ترجیمه حالی

(۱۸۶۸-۱۹۲۸)

نیکولای نیکولایویچ یومودسکی، آننامحمد (غاراشحانینگ) اوغلی. آننامحمد بولسا مشهور حازار یاقا تۆرکمئلرینگ حانی قیات حانینگ آغتیغی یاغشی مأمدینگ اوغلی. آننامحمد یاش اوغلانقا، ۱۸۴۵-نجی ییلدا پتربورگا کتیریلیپ حاربی مکدپده اوقادیلیر. پولکونیک/سرهنک درجه سینه یتن آننامحمد ۱۸۸۶-نجی ییلدا شاغاداما آرادان چیقیار. حان یوموت ۱۸۶۸-نجی ییلینگ ۲۰-نجی آگوستیندا پودولسک *Podolosk* گوبرناتولیگیندا (مسکوانینگ غولاییندا) دوغولیار و ۱۹۲۸-نجی ییلینگ آگوستیندا آشغابتدا آرادان چیقیار.

قیات حان. مورایفینگ چکن صورتی

حان یوموت ۱۹-نجی عاصرینگ آیاغیندا ۲۰-نجی عاصرینگ باشلاریندا تۆرکمئلردن اوروستده تربیه لنن آداملارینینگ بیرى. اول ۱۸۸۷-نجی ییلدا پولاتوا کادت کورپوسینی (حاربی مکدبینی) ۱۸۸۹-نجی ییلدا پتربورگدا ۱-نجی پاولوسک حاربی مکدبینی غوتاریار. سونگرا ۱-نجی زاکاسپی (حاضیرکی تۆرکمینیستان) آتیجیلیق (اوق آتماق) باتالیونینا (گردانینا) ایشه ایبریلیار. ۱۹۰۲-۱۸۹۵-نجی ییللاردا یومودسکی زاکاسپی نینگ حاربی، حالق کۆچیلیگی ایشلر ادرا سیندا و "دورون" (اوبا آدی) پرستاولیغیندا (اداره) ایشلیار. ۱۹۰۲-نجی ییلدا یومودسکی پتربورگداقی حاربی-یوریدیک (حقوق) آکادمیا اوقووا گیریار و ۱۹۰۷-نجی ییلدا اونی غوتاریار. ۱۹۰۹-نجی ییلا چنلی پتربورگدا باش شتابینگ آسیا بؤلومینده ایشه آلنیپ غالینیار. یومودسکی

۱۹۱۰-نجى يىلدا پود- پولكوونىك (نايب سرهنگ) درجه سينده كآ اوتستاوكا مجبورى بازنشسته ليگه چيقاريليار، وظيفسيندن بوشاديليار. اول سونگرا داشكنت سود پلاتاسينا (دادگستري) ايشه ايبريليار. ۱۹۱۳-نجى يىلدا اركين يوربست (وكيل دعاوى) بولوپ خصوصى آدوكاتلىق ايشى بيلن مشغوللانيار. ۱۹۱۷- نجي يىلداقى "فورال بورژواز-دموكراتىك" رولوتسياسيندان (غوزغالانگ) سونگ يومودسكى زاكاسبيده واغتلانين دورديلن توركمن اجرابنه كمپته آدى ميللتچى حوكومتينگ حاطارينا غوشوليار(اركين توركمنيستانى قورماق حاقيندا حركت اديار. آگ) يومودسكى ۱۹۱۸-نجى يىلدا ايشچيلر و سولداتلار دپوتاتلاريني ننگ كراسنوودسك بؤلومى نينگ باشليغينا سايلانيار. ۱۹۱۸-يىلننگ ۱۱-نجى اييولندا زاكاسبيدا آق-گوارديياچيلار اوندان اوز حوكومتينده بيدالانماق ايسليار، اما يومودسكى اولار بيلن حيزماتداشليك اتمه يار (توركمن سووت انسيكلوپدىياسى)

۱۹۲۰-نجى يىلدا قيزيل قشون كراسنوودسكىنى باسيپ آليپ، چلكنه قولاياندا حان يوموت ايرانينگ چاگينداكى قوملارى نينگ باشايان يرى كۆمؤشدا گۆچۆپ گيديار. اول حان بولانسونگ اونونگ ايزى بيلن توتوش طايباسى هم گۆچيار.

زاكاسپى فرونتى نينگ يولباشچيلارى والرمان كويبيشوف، پاسكوتسكى بيلن غايغيسيز آتابايف حان يومودينگ يانينا توركمن اشينگى گيديريپ ايجالى ايبريارلر. ياغدايى اوورنن ايجالى يومودسكى نينگ اوزى بيلن گۆنى گيلشيك گچيرمك قارارينا گليار. "سووت حوكومتيني قابول ادنلرينگ هممى غوللوغا آلييار" ديب اول سوز بريار. گنرال كوروپاتكينينگ اشتابيندا آديوتانت بولان يومودسكى بولشويكلرينگ همملرى غوللوغا آجاغينا مۆنگكۆرلىك اديار يونه اسپسپاليستلرى قيزيل قشونا غوللوغا آلماق بارادا لنين ينگ گۆركزمه برنديگى بيلن ايجالى اونى اينانديرپيدير. شوندا سونگرا حؤوس بيلن واطانا دولانجاقدىغيني يومودسكى ايغلان اديپدير.

ايجالى فرونتينگ يولباشچيلاريندان رسمى حات گتيرمگى وادا بريپدير: "حان آغ!! سيز بو يرده غالسانگيز-دا حور بولمارسينگيز، اول بللى، يونه سيز بيلن باريك گلن تيره دشلرينگيز يات يورتدا حورلانار اولار غاريپ آخىرى" ديب يۇنكى حالق اوچين بولشويكلرينگ نأحيلي آجاييب دورموش تاييارلانديغيني گۆررؤنگ بريپدير. واطانا دولانماغا رسمى چاقىلىق آلان نيكولاى نيكولاويچ يومودسكى (حان يوموت) أهلى تيرده شلرى بيلن توركمنيستانا گليار.

بولشويكلر حاكيمييتى ايه لاندن سونگرا حان يوموت موسكوا گيديپ ايلكى حوت استالينينگ اوزى سونگرا بولسا بۆتينسايوز ياشوليسى م.كالنين بيلن دوشوشيب توركمن اوغلانلاريني مسكوادا اوقاتماق اوچين يۇرپته بير مكدبينگ اساسلانديريلماغي اوغروندا آلادا اديار. شئيديب مسكوانينگ اتگينده "سوسنويبار" ديبين يرده "توركمن ماغاريف اويونينگ" (توركمن آنگ-بيليم) اويونينگ ديبوونى توتيار. اول توركمن بيگيتلريني بو يره گتيريب اوقاتماقدا ياداوسيز زأحمت چكيار و ۱۹۲۶-نجى ييلا چنلى اوزى مكدبه مۆدورلىك اديار. ۱۹۲۷-نجى يىلدا سىرقاولان حان يوموت آشغابادا دولانيب گليار و عؤمرونينگ آخىركى ييىللاريدا توركمن دؤولت اولكانى

اۋورنىش موزىي يىنگ دىركتورى بولوپ ايشلىيار. اونونگ اوغلى غاراش حان (يومودسكى غاراش نىكولايويچ)
بلى گئولوگ عالمى بولوپ يتيشيار و تۈركمنلرە يكە-تاك لىنن بايراغى بىلن سيلاغلانان ادام حۇكمۇند تارىخا
گچيار³. (ژوزنالىست آشورقلى بايرى نىنگ ياتلامالارىندان)

كأبير ماغوماتلارا حان يومودىنگ عثمان آحونىنگ جمهورىيت غورماق اوغروىنداقي گۇرشىنده
تۈركمنصأحرالى تۈركمنلرە ياردام برىدىگى آيدىليار. اونونگ دوغانى **لالى حان** بولسا شول واقتلار كۆمۇشدىپە-
داكى تۈركمنلرىنگ حارى مكدىبىنده تألیم برىيدىر هم اونگا يولباشچىلىق ادىيدىر.

*****

---

³ Türkmen Sowet Ensyklopediýasy. 3-nji tom